

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY

ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*

Պալմական գիտությունների դոկտոր
Երևանի պետական համալսարան
hykavetisyan@yahoo.com

ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ

Պալմական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան
uruatry@rambler.ru

ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ

Պալմական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան
arsenbobokhyan@yahoo.com

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Քանալի բառեր^{*} Նախիջևան, Հայկական լեռնաշխարհ, վաղ բրոնզի դար, միջին բրոնզի դար, ուշ բրոնզի դար, վաղ երկաթի դար, Ուրարտու:

Ներածություն

Գտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածում՝ Նախիջևանը էական հետք է թողել տարածաշրջանի պատմամշակութային զար-

^{*} Հոդվածը ներկայացվել է 25.03.20, գրախոսվել է 30.03.20, ընդունվել է տպագրության 27.05.20:

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

գացումներում¹: Այն մոտ 6000 կմ² մակերես զբաղեցնող լեռնային գոտի է, որի տարածքի 75%-ը գտնվում է ծովի մակարդակից 1000 մ բարձր. վրա, բնորոշվում է խիստ ցամաքային, չորային կլիմայով: Իր դիրքի, բնական հարուստ պաշարների (բազմամետաղներ, քարաղ, շինանյութեր) և դրանց վաղագույն շահագործման շնորհիվ տարածքն ինտենսիվ յուրացման է ենթարկվել սկսած հնագույն շրջանից² (նկ. 1): Սույն հաղորդումը նպատակ ունի ընդհանուր գծերով անդրադառնալ Նախիջևանի պատմական նշանակությանը բրոնզի և երկաթի դարաշրջանում (Ք.ա. IV հազ. կես – I հազ. կես) և ցույց տալ այն առանձնահատկությունները, որոնք տարանջատում և միավորում են խնդրո առարկա տարածքը Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջանների հետ:

Հեղազոտության պատմությունը

Նախիջևանի հնագիտական հետազոտության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլերի՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային:

Նախիջևանյան հնությունները, տարածաշրջանի հետ կապված հին ավանդույթները միշտ էլ գրավել են հետազոտողների ուշադրությունը: Դեռևս Վ. Ռուբրուկը հիշատակում է Նոյի կողմից կառուցված հնձանները³: Նախիջևանի մասին հայ մատենագիրների և անտիկ հեղինակների հիշատակությունները ի մի է բերում հայր Ղ. Ինճիճյանը⁴: Ժ. Շարդենը մանրամասն նկարագրելով տարածաշրջանի քաղաքները, Նախիջևանը նույնացնում է Արտաշատի հետ⁵: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.Բ. Տավերնիեն մանրամասն նկարագրում է տարածաշրջանը, հիշատակում Նոյի գերեզմանի վայրում կառուցված մզկիթը, Նախիջևան քաղաքից ոչ հեռու գտնվող աշտարակները, հայկական վանքերը, Արաքսի կամուրջը⁶: Ռ. Փորթերը իր ճանապարհորդա-

¹ Նախիջևանի բնական պայմանների, պատմության, պատմական հուշարձանների և դրանց ուսումնասիրության պատմության մասին ընդհանուր առմամբ տե՛ս **Այվազյան** 1986: **Այվազյան** 1987: **Այվազյան** 1990: **Այվազյան** 2007:

² Այս իմաստով գրականության մեջ հատկապես շեշտվում է աղի հանքերի հնագույն շահագործման հանգամանքը (**Надеждин** 1901, 421: **Լալայեան** 1906, 202: **Алиев** 1983, 79–87) (հմմտ. Դուգլադի աղի հանքերը՝ նկ. 2): Հին աշխարհում աղի հանքերի շահագործման կարևորության մասին հմմտ. **Мелларт** 1982, 38: **Սիմոնյան** 2013, 8: Վաղ շրջանում կարևոր է եղել նաև Դերիդաղի ծարիրի հանքերի շահագործումը (**Рагимова** 2009, 39):

³ **Rubruk** 1900, 270.

⁴ **Ինճիճեան** 1822, 218:

⁵ **Шарден** 1901, 297–298.

⁶ **Tavernier** 1678, 16–20.

կան նորերում հիշատակում է հռոմեական կամուրջը⁷: Մ. Սեն-Մարտինը և Դ. դե Մոնպերյոն նշում են, որ Ջուղան կառուցված էր Տիգրան արքայի կողմից⁸: Օ. Եվեցկին⁹, իսկ հետագայում Ի. Շոպենը, անդրադառնալով Նախիջևանի հնագիտական նկարագրությանը, նշում են տասնյակ միջնադարյան հուշարձաններ, ինչպես նաև ակնարկում որոշ հուշարձանների ավելի հին թվագրման մասին (Արաքսի կամուրջը, Կարաբագլարը և այլն): Մասնավորապես, շեշտվում են Կարաբագլարի սյուների խոյակները, որոնք հիշեցնում են Պերսեպոլիսի սյուները: Ընդ որում, Կարաբագլարի հիմնադրումը հեղինակի կողմից վերագրվում է Տիգրան Երվանդյանի քրոջը՝ Տիգրանուհուն: Տիգրան Երվանդյանին է վերագրվում նաև Ապարանի (ըստ Ի. Շոպենի՝ Տիգրանակերտ), Նախիջևանի և Շարուրի կառուցումը¹⁰: Բնական է, բոլոր հիշյալ հեղինակները հիշատակում են նաև Նոյի գերեզմանը:

Նախիջևանի հնագույն շրջանի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրությունը սկսվում է XIX դ. երկրորդ կեսից¹¹: Առաջին հերթին հետազոտողների ուշադրությունը գրավեցին Կողբի և Նախիջևանի աղի հանքերը¹²: Եվ սա պատահական չէր, քանի որ դրանց հնագույն շահագործման մասին տեղեկություններ պահպանվել էին տեղի ավանդազրույցներում, ըստ որոնց, այդ հանքերի առաջին բանվորը հենց Նոյ նահապետն է եղել¹³: Դեռևս 1860 թ. հետազոտողների ուշադրությունը գրավել էին խորը հորերը, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում էին հնագույն հանքահորերի հետքեր¹⁴: Առաջին գտածոները արձանագրվել են 1870 թ. Ֆ. Բայերնի կողմից: Հետագա տասնամյակներում ևս հանքերի տարածքում արձանագրվել են քարե գործիքների պատահական գտածոներ¹⁵: Դրանք քարե կացիններ և սեպեր էին, որոնք բերվել էին Սանկտ Պետերբուրգ, իսկ մյուս մասը՝ Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան¹⁶: Այս գործիքները քանիցս դարձել են քննության

⁷ Porter 1821, 214.

⁸ Saint-Martin 1818, 133: de Montpereus 1840, 21: Ն. Մուրավյովը Ջուղան համարում էր Հայաստանի հին մայրաքաղաք (Муравьев 1841, 126):

⁹ Евецкий 1835, 200.

¹⁰ Шопен 1852, 68, 319, 327–330.

¹¹ de Montpreux 1840, t. IV 6–10: Պարրոտ 1990, 84:

¹² Евецкий 1835, 65–66: Հմմտ. Հակոբյան 1960, 52:

¹³ Никитин 1882, 110.

¹⁴ Надеждин 1869, 234.

¹⁵ Вейденбаум 1888, 412.

¹⁶ Никитин 1882, 138: Коллекция 1902, 192:

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

առարկա Ի. Պոլյակովի, Պ. Նադեժդինի, Ե. Լալայանի կողմից¹⁷: Հետազոտությունների հաջորդ թիրախ հանդիսացավ Կարմիր վանքի տարածքը: Այստեղ դեռևս 1893 թ. վանահայր Գրիգորիս վարդապետի կողմից հավաքվել էր մի պատկառելի հավաքածու, որը հետագայում հանձնվել էր Մայր Տաճարի թանգարան: Հավաքածուն ընդգրկում էր հնէաբանական նյութեր (կենդանիների, սողունների և խխունջների բրածոներ), դրամներ (անտիկ և միջնադարյան), ինչպես նաև մեծ քանակության խեցեղեն¹⁸: Գրիգորիս վարդապետի բացահայտումները խթանեցին հնագիտական հետախուզական աշխատանքները տարածքում, որոնք նախաձեռնեց Ն. Ֆյոդորովը: Վերջինս, Գրիգորիս վարդապետի խնդրանքով, հետազոտեց նաև վանքի մերձակա բարձունքը, որտեղ հայտնաբերվեցին զգալի քանակությամբ խեցեղեն, մետաղ, ինչպես նաև՝ կավե արձանիկ¹⁹: Այս տարածքը հետազոտվեց նաև 1905 թ. Ե. Լալայանի կողմից: Նա այստեղ պեղեց մի շարք դամբարաններ, նշելով, որ թաղումներն ուղղված են հյուսիս-հարավ առանցքով, ունեն ձվաձիկ հատակագիծ և զուրկ են դամբանաթմբից²⁰: 1904 թ. Լալայանը հետազոտեց նաև իր կողմից հայտնաբերված Քյուլ-թեփե 1 (Մոխրագագաթ/Մոխրաբլուր) և Քյուլ-թեփե 2 հուշարձանները²¹: Ինչպես հայաստանյան նմանատիպ հուշարձանները, այս հնավայրը ևս Լալայանի կողմից բնորոշվել է որպես դամբարանադաշտ: Այսքանով հանդերձ, նա նշում է հուշարձանի բազմաշերտ բնույթը (ա-

¹⁷ Желиховская 1898, 20: Надеждин 1901, 421: Լալայան 1906, 202:

¹⁸ Արարատ 1893, 558-559: Այս հոդվածում, որտեղ, ցավոք, բացակայում են իրերի պատկերները, առկա է խեցեղենի բավականաչափ մանրամասն նկարագրություն: Հեղինակը խեցեղենը վերագրում է դասական շրջանին, սակայն նկարագրությունից բխում է, որ հավաքածուում ներկայացված է միջին բրոնզի դարի միագույն և բազմագույն խեցեղեն, այդ թվում նաև ծորակավոր անոթներ և «ընկուզամաններ»:

¹⁹ Спицин 1909, 3-6: Ինչպես հայտնաբերված մետաղը (երկաթույր զարդ), այնպես էլ խեցեղենի որոշ նմուշներ (երկկոն կավանոթ փողածև վզով և փոքրիկ կանթով) ու արձանիկը վերագրվում են միջին բրոնզի շրջանին (Ք.ա. II հազ. սկիզբ) (Алекперов 1994, 18): Սակայն նյութի քննությունը և բազմաթիվ զուգահեռները (Կապան, Շիկահող, Կերեն) թույլ են տալիս վերագրել այդ նյութերը ավելի ուշ շրջանների՝ Ք.ա. VIII-VI և VII-V դդ. (Xnkikyan 2002, LXXX: Գնունի 2014, նկ. 4): Ինչ վերաբերում է արձանիկին, ապա այն իր պատկերագրական առանձնահատկություններով ավելի է մոտենում Պառավաքարի, Այրումի, Նորաշենի արձանիկներին (Есаян 1980, таб. 56), թեպետ արձանիկի նկարագրողումը (դեմքը՝ սպիտակ, շորերը՝ կարմիր) մոտեցնում է այն նույն վայրում հայտնաբերված բազմագույն խեցեղենին (Алекперов 1994, 18):

²⁰ Լալայան 1906, 210:

²¹ Լալայան 1906, 209: 1960 թ. Քյուլ-թեփե 2-ը կրկին «հայտնաբերվեց» Օ. Աբիբուլաևի կողմից (Абибулаев 1982, 15):

ռանձնացնում է յոթ շերտ): Լալայանի գտածոներից հարկ է հիշատակել ծիու արձանիկը և անտիկ շրջանին պատկանող տափաշիշը²²: Ե. Լալայանը հետախուզական աշխատանքներ է կատարել նաև պատմական Խրամ քաղաքի տարածքում²³: 1903 թ. հետազոտություններ են կատարվել նաև Շարուրի դաշտում (Նորաշեն, Ղուշչի Դեմիրջի, Չափալախ Դուզ՝ քարանձավներ, դամբարաններ) Է. Ռուսլերի կողմից²⁴:

Խորհրդային շրջանում տարածաշրջանի ուսումնասիրումը ստանում է ավելի կանոնավոր բնույթ. հանգուցային հուշարձան է դառնում Կարմիր վանքը: Դամբարանադաշտը ուսումնասիրվում է 1926 թ. Ի. Մեշչանինովի, իսկ մի քանի ամիս անց՝ Ա. Միլերի կողմից²⁵: Հետագա տարիների ուսումնասիրությունների շարքում հատկապես պետք է նշել Ա. Ալեքսանդրովի ավանդը, ով ուսումնասիրում է Ախսալ (Երնջակ)²⁶, Շահբուզ (Շահապոնք) և մի շարք այլ հուշարձաններ²⁷: Կարևոր նշանակություն ունեցան վերջինիս աշխատանքները Նախիջևանի կիկլոպյան ամրոցներում՝ Արբայում, Շոռ-թեփեում (Շորոտ)²⁸: Նախիջևանի հնագիտական հետազոտություններին նոր թափ հաղորդեցին Քյուլ-թեփե 1-ի պեղումները, որոնք բացահայտեցին 18 էնեոլիթյան և 14 վաղբրոնզեդարյան հորիզոններ, ինչպես նաև՝ միջինբրոնզեդարյան շրջափուլին վերաբերող շինարարական մնացորդներ: Կարևոր նշանակություն ունեցան նաև Օ. Աբիբուլակի սկսած և Վ. Ալիևի կողմից շարունակվող Քյուլ-թեփե 2 բնակավայրի պեղումները: Այս և նմանատիպ հուշարձանների հետազոտությունները թույլ տվեցին պարզաբանել Նախիջևանի տարածքում վաղ

²² Լալայան 1906, 208:

²³ Լալայան 1906, 211:

²⁴ Отчеты Археологической Комиссии за 1903 г., 1906, 85.

²⁵ Мещанинов 1926, 217–240: Миллер 1926, 326.

²⁶ Երնջակ ամրոցի հնագույն անցյալի մասին ակնարկում է Ստեփանոս Օրբելյանը, դրա կառուցումը վերագրելով Սիսակի սերնդի նահապետներից Երնջիկին (Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Գ):

²⁷ Алекперов 1960, 248.

²⁸ Алекперов 1937, 254: Алекперов 1960, 249–262. Նկատի ունենալով Նախիջևանի հուշարձաններում հայտնաբերված միջին և ուշբրոնզեդարյան խեցեղենի յուրահատկությունը (զավաթներ, ծորակավոր և գունազարդ անոթներ)՝ Ի. Ջաֆարզադեն առաջարկում է «Նախիջևանյան մշակույթ» եզրույթը, որն, ըստ հեղինակի, ընդգրկում է Ք.ա. II հազ. և I հազ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածը (Джафарзаде 1956, 46–49): Այս պնդումը կարելի է համարել վիճելի, քանի որ Արաքսի միջին հոսանքում արձանագրվող զարգացումները կարող են պայմանավորված լինել վան-ուրմիական տարածաշրջանի ազդեցությամբ:

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

քաղաքային մշակույթի առաջացման հետ կապված խնդիրներ²⁹: 1975 թ. վերսկսվում են Գիրան քաղաքի պեղումները, որոնք իրականացվել էին դեռևս 1913 թ. Ս. Տեր-Ավետիսյանի կողմից և շարունակվել 1926 թ.³⁰: Կ. Ասլանովի ղեկավարած 1975–1990 թթ. պեղումները բացահայտեցին մի շարք բրոնզ-երկաթեդարյան հուշարձաններ³¹:

Հետխորհրդային շրջանում Նախիջևանը հայտնվել է ոչ միայն տեղական, այլև ֆրանկո-ամերիկյան և թուրքական հնագետների ուշադրության կենտրոնում: Վերջին տարիների ընթացքում այստեղ իրականացվել են լայնածավալ հետախուզական աշխատանքներ և մի քանի առանցքային հուշարձանների (Արբա/Օղլանկալա, Օվչուլար, նկ. 4-6) պեղումներ, որոնք էական ճշգրտումներ են մտցնում տարածաշրջանի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտության ոլորտում³²:

Պետք է նշել, որ բացի բնակավայրերից և դամբարանադաշտերից, Նախիջևանում ուսումնասիրվել են նաև ժայռապատկերներ (հատկապես տարածաշրջանի բարձրադիր գոտում՝ Կապուտջուղի Նավասար/Տապանասար վայրում): Նախիջևանից հայտնի են նաև վիշապաքարեր կամ վիշապոձիներ՝ մեկը Բջնակ/Քարե տուն հնավայրից է, մյուսը՝ Խոշկաշենից (Վիշապասար/Աժդահակի հյուսիսային ստորոտ, հմմտ. նկ. 3)³³: Դրանցից հրապարակված է միայն Բջնակ/Քարե տան ձկնակերպը, որ գտնվել է Բաթաբաթ արոտավայրում. ընդ որում, թեև Ա. Այվազյանը խոսում է «հինգ ձկնակերպ կոթողների» մասին³⁴, սակայն դրանցից միայն մեկն է վիշապաքար³⁵: 1983 թ. հետո այն տեղահան է արվել³⁶: Հավանաբար հիշյալ վիշապաքարերից մեկն է (ձկնակերպ կոթող) դրված Նախիջևանի Պետական թանգարանի բակում³⁷:

²⁹ **Алиев, Ибрагимов** 1979, 5–8: **Алиев, Сеидов** 1984, 15–18: **Алиев, Сеидов, Ашуров** 1986, 10–12.

³⁰ **Տեր-Ավետիսյան** 2010, 121–132, 161:

³¹ **Bahşaliyev** 1997, 93.

³² **Belli, Sevin** 1999: **Belli, Bahşaliyev** 2001: **Bahşaliyev, Marro** 2009: **Бахшалиев, Ашуров, Марро** 2009, 55–62: **Бахшалиев, Риствет, Ашуров** 2009, 82–87.

³³ **Ա. Այվազյան**, անձնական հաղորդում, 01.06.2013 թ., Երևան:

³⁴ **Այվազյան** 1974, 240–241: **Այվազյան** 1987, 8:

³⁵ **Алиев** 1972, 14–15: **Алиев** 1977, 50–52: **Այվազյան** 1981, 45–53:

³⁶ **Այվազյան** 1986, 159, նկ. 49: Այս վիշապաքարի մասին հմմտ. նաև **Алиев, Аллахвердиев** 1992, 81: **Belli, Sevin** 1999, 64: **Авшарова** 2010, 328 (վերջիններս վիշապաքարը հիշատակում են դամբարանաբլուրի վրա):

³⁷ **Belli** 2007, 113–115. Նախիջևանում առկա վիշապաքարերի մասին հմմտ. նաև **Խանզադյան** 2003, 35:

Այստեղ հատուկ պետք է նշել Օձասարի ուրարտական արձանագրության հայտնաբերման մասին³⁸, որը թույլ տվեց որոշակիացնել Նախիջևանում ուրարտական ներկայության մասին առկա տեղեկությունները (Արբա և Ճահուկ բերդերը)³⁹:

Կատարված հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս վերականգնել Նախիջևանի զարգացման հիմնական առանձնահատկությունները բրոնզի և երկաթի դարերում և առանձնացնել մի քանի հիմնախնդիրներ:

Հարգացման հիմնական փուլերը

Արդեն *պղնձի դարում* (Ք.ա. մոտ 5000–3500 թթ.) Նախիջևանը յուրահատուկ մշակութային կենտրոն է, որն իր զարգացման առանձնահատկություններով զուգահեռներ ունի Եփրատի վերին հոսանքի (Նորշունթեփե), Վանի (Թիլկիթեփե)⁴⁰ և Ուրմիայի⁴¹ ավազանի հուշարձաններում (գունազարդ խեցեղեն, կացարանաշինություն, ևն), սակայն ցուցաբերում է նաև յուրահատկություններ, որոնք զուգահեռներ չունեն⁴²:

Վաղ բրոնզի դարի (Ք.ա. մոտ 3500–2400 թթ.) սկզբնական փուլը ներկայացված է Քյուլ-թեփե 1 և 2, Մախտա 2, Օվչուլար թեփեսի բնակավայրերի պեղումներով, որոնք բացահայտում են շենգավիթյան (կուր-արաքսյան) մշա-

³⁸ Hmayakyan, Igumnov, Karagyozyan 1996: **Իգումնով, Կարազյոզյան, Հմայակյան** 1997: **Կարազյոզյան** 2008, 54–67: Օձասարը ժողովրդական ավանդազրույցներում ներկայանում է որպես մի կախարդական վայր (Гакстаузен 1857, 118):

³⁹ Հմմտ. Այվազյան 1976, 87–95: Սարգոն II-ի Ք.ա. 714 թ. ուրարտական արշավանքի ժամանակ Վանա լճից հյուսիս՝ Բարիի երկրի շրջանում հիշատակվող Ռիար լեռան մոտ գտնվող Ռուսա II-ի «Արբու ժառանգական քաղաքը» համադրվում է Արբա-Օղլան կալայի հետ (Алекперов 1937, 258–259):

⁴⁰ Бахшалиев, Ашуров, Марро 2009, 60.

⁴¹ Bahsaliyev 1997, 96–97. Ուրմիայի և դեպի արևելք ընկած Իրան-Հարավային Թուրքմենիա տարածաշրջանի հետ սերտ կապերի մասին է վկայում կապարի բարձր պարունակությունը բրոնզե իրերում սկսած մ.թ.ա. IV հազ. (Бахшалиев, Рагимова 1986, 28–29: Бахшалиев 1986, 36–37):

⁴² Այստեղ պետք է հիշատակել պղնձի դարաշրջանի վաղ փուլին վերաբերող կացարանները, պեղված Օվչուլար թեփեսիում (Бахшалиев, Ашуров, Марро 2009, 63: Бахшалиев, Риствет, Ашуров 2009, 87): Դրանք համարյա քառակուսի հատակագիծ ունեն, որոնց պատերի երկայնքով պահպանվել են փոսիկներ և որտեղ տեղադրված էին փայտյա սյուներ: Այս տիպի կացարանները չեն նմանվում ոչ Թեղուտի կլոր հատակագծով, ոչ Աղաբլուրի ուղղանկյուն հատակագծով, ոչ էլ Քյուլ թեփեի պղնձեդարյան կացարաններին, որոնք ներկայացված են քարաշեն և կավածեփ կլոր և ուղղանկյուն օրինակներով (Թորոսյան 1979: Абибулаев 1982, 24–38: Արեշյան 1991, 5):

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

կույթի վաղագույն փուլերի առկայությունը այս հուշարձաններում: Ակնհայտ է վաղբրոնզեդարյան շերտերի հզորությունը և դրանց անմիջական կապը պղնձեդարյան հորիզոնների հետ՝ հատկապես խեցեղենի տեսականիում⁴³, ինչը նկատվում է նաև ներկայիս Հայաստանում⁴⁴: Նախիջևանում ներկայացված են նաև շենգավիթյան մշակույթի թաղումային հուշարձանները: Մասնավորապես Շարուրի դաշտի Կարաբուլաղ բնակատեղիից ոչ հեռու պեղվել են դամբանաբլուրներ⁴⁵:

Վաղ բրոնզի ավարտական փուլում Քյուլ-թեփե 2-ի տիպի հուշարձաններում արձանագրվում է վերջնական անցումը ուղղանկյուն կացարանաշինության ավանդույթներին: Նույն երևույթը դիտարկվում է Արաքսի հովտի մի շարք հուշարձաններում, մասնավորապես Ղարաքյոփեկթեփեում, որտեղ, ի տարբերություն մի շարք այլ բնակավայրերի⁴⁶, չի նկատվում ժամանակագրական ընդհատում⁴⁷: Ք.ա. III հազ. կեսին վերագրվող Քյուլ թեփե 2-ի հորիզոններում, հուշարձանի կենտրոնական հատվածում հաստատագրված է բնակավայրի մի մասը զատող պարիսպ: Այս հորիզոններում սև փայլեցված խեցեղենի հետ մեկտեղ հայտնաբերվել է նաև գունազարդ⁴⁸: Այս փաստը թույլ է տալիս ենթադրել, որ շենգավիթյան մշակույթի ավարտական փուլում և անցումային շրջանում նկատվում է ավանդական կապերի թուլացում և մշակութային համասեռության տարալուծում⁴⁹, Արաքսի միջնահոսանքում, հավանաբար, ուժեղանում են ավանդական կապերը Վան-Ուրմիական տարածաշրջանի հետ⁵⁰: Այս առումով հատկանշական են Հողոցիմ (Յայջի) դամբարանադաշտի նյութերը, որոնցում առկա է ինչպես միագույն գունազարդ, այնպես էլ սև փայլեցված խեցեղեն: Հողոցիմի, Ազնաբերդի, Տիգրանավանի նյութերն

⁴³ **Bahşaliyev** 1997, 103: Քյուլ-թեփե 1-ի էնեոլիթյան և վաղբրոնզեդարյան հորիզոնները իրարից զատվում են ստերիլ շերտով (**Абибулаев** 1982, 80), իսկ Օվչուլար թեփեսիում միայն մեկ վայրում է դիտարկվում անցումը, որը նշանավորվում է ճարտարապետական ավանդույթների կտրուկ փոփոխությամբ (**Бахшалиев, Ашуров, Марро** 2009, 61):

⁴⁴ Նմանատիպ երևույթներ դիտարկվում են նաև Արենիի ուշ էնեոլիթյան հորիզոններում (**Zardaryan** 2014, 209): Այստեղ հարկ է հիշատակել նաև Թեղուտից հայտնաբերված «Ք.ա. III հազ. հատկանիշներով» խեցեղենը (**Թորոսյան** 1979, տախտ. IX):

⁴⁵ **Ашуров** 2004, 26.

⁴⁶ **Ավետիսյան** 2003, 19: **Սիմոնյան** 2008, 81:

⁴⁷ **Исмаилов** 1981, 35–37.

⁴⁸ **Алиев, Сеидов** 1984, 15–18.

⁴⁹ **Ավետիսյան** 2014, 43–45:

⁵⁰ **Գնունի** 2001, 3–5:

ունեն իրենց զուգահեռները Ուզերլիք թեփեում և Հաֆթվան թեփեի VIC հորիզոնում⁵¹:

Սև-փայլեցված և գունազարդ խեցեղենի միասին հանդես գալն ազդարարում է *միջին բրոնզի փուլի* (Ք.ա. մոտ 2400–1500 թթ.) սկիզբը, մի դարաշրջան, որը բնորոշվում է գունազարդ խեցեղենի գերակայությամբ: Վերջինիս զարգացման հաջորդ փուլը ներկայացված է բազմագույն գունազարդով (Կարմիր Վանք, Քյուլ թեփե 1 և 2, Ք.ա. մոտ 1800 թ.), որն ունի զուգահեռներ Հաֆթվան թեփեի VIB հորիզոնի նյութերում: Երրորդ փուլը ներկայացված է Կարմիր Վանքի և Ջուղայի դամբարանադաշտերի նյութերով (Ք.ա. մոտ 1600 թ.)⁵²: Արաքսի միջնահոսանքի միջին բրոնզի դարի ուշ փուլի բնակավայրերն իրենց հատկանիշերով (միջնաբերդ, ամրացված քաղաք) համապատասխանում են վաղ քաղաքի չափորոշիչներին⁵³:

Ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանը (Ք.ա. մոտ 1500–900 թթ.) ազդարարում է նոր իրավիճակ, որին բնորոշ է կիկլոպյան ամրոցների և սև/մոխրագույն խեցեղենի ի հայտ գալը: Նախիջևանի ուշ բրոնզի հուշարձանները հիմնականում ներկայացված են դամբարաններով⁵⁴: Միևնույն ժամանակ, ուշ բրոնզի դարաշրջանից հայտնի է Ճահուկ բերդը⁵⁵: Վաղ երկաթի դարում վերաբնակեցվում է Թագավորանիստ (Շահթախթի-Գյաուրկալա) ամրոցը: Վաղ երկաթի դարին են պատկանում նաև Ղալաջիկ, Ղազանչի, Չալխան կալա ամրոցները⁵⁶: Ամմիջապես նախաուրարտական շրջանին է վերաբերում Արբա ամրոցը, ընդ որում, այստեղ բլրի գագաթին փաստագրված է սյունազարդ սրահ⁵⁷: Ամենայն հավանականությամբ, Նախիջևանի կիկլոպյան ամրոցները Արարատյան դաշտի և հարակից Շարուրի դաշտի պաշտպանական համա-

⁵¹ Bahşaliyev 1997, 108.

⁵² Bahşaliyev 1997, 108.

⁵³ Массон 1977, 5–7.

⁵⁴ Bahşaliyev 1997, 111–116. Գունազարդ խեցեղենի մասին մանրամասն տե՛ս Belli, Bahşaliyev 2001:

⁵⁵ Այվազյան 1976, 95:

⁵⁶ Ахундов 1959, 19–21: Алиев, Сеидов 1973, 8–9: Абибулаев 1982, 20: Сеидов 1986, 32–33.

⁵⁷ Այվազյան 1976, 95: Абибулаев 1982, 21: Bahşaliyev 1997, 116:

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

կարգի մի մասն են կազմում⁵⁸: Նախիջևանի առանձնահատկությունն է գունազարդ խեցեղենի առկայությունը քննարկվող դարաշրջանում⁵⁹:

Միջին երկաթի շրջանում (Ք.ա. մոտ 900–600 թթ.) Նախիջևանը Վանի թագավորության տարածման կարևոր օջախ է: Օձասարի արձանագրությունը վկայում է, որ ուրարտացիների մուտքը Արաքսի ձախակողմյան հատված տեղի է ունեցել Մենուայի օրոք: Այս վարկածը ժամանակին առաջ էր քաշել Բ. Պիոտրովսկին⁶⁰: Հիշյալ արձանագրությունը, ինչպես նաև այստեղ հիշատակվող մի շարք տեղանուններ, վկայում են ուրարտական տարրի որոշակի ներկայության մասին Նախիջևանում: Մասնավորապես, տեքստերում հիշատակվում են Արծիկումե, Արծինե, Այանիանե, Բուլուա տեղանունները, որոնք նույնացվում են Արծին, Հայնեան, Բղեւ վայրերի հետ: Բացի այդ, Խորխորյան տարեգրության և Արևիսի արձանագրության վերլուծությունը թույլ են տալիս տեղայնացնել Գողթն, Արքսատա (Շահթահթի), Որդուատ (Օրդուբադ), Քարքի (Տիգրանավան) բնակավայրերը⁶¹: Սակայն Օձասարի արձանագրությունն ավելի շուտ վկայում է հետախուզական արշավանքի, քան կանոնավոր բնակեցման մասին: Այս վերջին հանգամանքը պետք է կապել Մենուախինիլի տեղայնացման հետ⁶²:

Ուրարտական ճարտարապետությունն ի հայտ է գալիս Արբայում, որը Վանի թագավորության շրջանում վերակառուցվում է: Մասնավորապես, այստեղի սյունասրահը ուրարտական շրջանով էր թվագրում դեռևս Ի. Շչեքլիկինը. բացառված չէ, որ այս ժամանակաշրջանում է կառուցվել հորված կարասներով սրահը⁶³: Ուրարտական ներկայության հաջորդ ապացույցը Բջնակի ժայռափոր համալիրն է՝ բաղկացած չորս կոպիտ ժայռափոր խցերից, որոնք փորված են տուֆե ժայռային զանգվածում: Ըստ որոշ տվյալների, այստեղ հայտնաբերվել է նաև արձանագրություն⁶⁴: Ուրարտական թաղումային հուշարձանների ճարտարապետության մեջ⁶⁵ բազմաթիվ զուգահեռներ է

⁵⁸ Շարուրի շրջանն իր այս գործառույթները պահպանել է մինչև միջնադար (հմմտ. **Խորենացի**, I ԺԲ):

⁵⁹ **Bakhshaliyev, Marro** 2009, 95–97.

⁶⁰ **Пиотровский** 1959, 64.

⁶¹ **Կարաբեղևան** 1998, 167–168: **Կարագոզյան** 2008, 54–67:

⁶² Տարբերակ՝ Մենուախինիլի-Տաշքուրուն (**Арутюнян** 1985, 142: Հմմտ. **Никольский** 1911, 36–52):

⁶³ **Այվազյան** 1976, 80: **Абибулаев** 1982, 21:

⁶⁴ **Bahşaliyev** 1997, 118.

⁶⁵ Հմմտ. **Ավետիսյան, Բոբոխյան** 2008, 147–167:

ցուցադրում քառակուսի խորշերով բնորոշվող Յուֆուի դամբարանը (Շարուրի դաշտ)⁶⁶: Այս գոտի ուրարտական զորքերը կարող էին թափանցել Խոր Վիրապ-Արարատ (տարբերակ՝ Երևան-Դվին-Սադարակ-Շարուր-Նախիջևան) ճանապարհով⁶⁷: Հայտնի են մի շարք պատահական գտածոներ, որոնք ակներևաբար ուրարտական են. դրանց թվում են Թագավորանիստի (Շահթախթի) և Ալիշարի մոտակայքում գտնված Վանի թագավորությանը բնորոշ նյութերը⁶⁸:

Եզրակացություններ

Հնագիտական տվյալները ցույց են տալիս, որ Նախիջևանի տարածքը մշտապես սերտաճած է եղել Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ պատմամշակութային զարգացումներում: Վաղ բրոնզի դարում տարածքը հանդիսացել է շենգավիթյան մշակույթի կարևորագույն օջախը: Միջին բրոնզի դարում Նախիջևանն այն կենտրոնական գոտին է, որտեղ միավորվում են գունազարդ խեցեղենով բնորոշվող մշակույթների գրեթե բոլոր առանձնահատկությունները: Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում այստեղ իշխում է կիկլոպյան ամրոցներով և սև փայլեցված խեցեղենով բնորոշվող լճաշեն-մեծամորյան մշակութային տեղական տարբերակը: Վանի թագավորության գոյության շրջանում Նախիջևանն այն կամուրջն է, որը միացնում է այդ պետության կենտրոնական շրջանները Սևանա լճի ավազանի հետ⁶⁹: Նախիջևանում ի հայտ են գալիս լեռնաշխարհի համար յուրահատուկ մշակութային այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են ժայռապատկերները և վիշապ քարակոթողները:

⁶⁶ Bahşaliyev 1997, 117: Ашуров, Бадалов 2004, 27.

⁶⁷ Այս ճանապարհը բազմիցս վկայված է պատմական աղբյուրներում (Մանանդյան 1936, 140: Манандян 1954, 120: Հմմտ. Эвлия Челеби 1983, 87: Porter 1821, 210–211: Myravyev 1841, 154: Шарден 1901, 299–300): Ուրարտական Արտաշատի գոյության հանգամանքը (Аракелян 1982, 21), էլ ավելի հավանական է դարձնում այս երթուղու գոյությունը:

⁶⁸ Այվազյան 1987, 11: Bahşaliyev 1997, 118.

⁶⁹ Կարծիք կա, որ ուրարատացիները Տուշպայից հյուսիս-արևելք, մասնավորապես Անդրկովկաս, ներխուժել են Չինգիլյան լեռնանցքով՝ անցնելով Արաքսը Արարատի կողմից, ապա, հաղթահարելով որոշ լեռնանցքներ, Ջանգեմար գետի կիրճով հայտնվել Թագավորանիստում (Շահթախթի), ապա Արաքսի հովտով՝ Երևանի և Սևանա լճի կողմերը (Алекперов 1937, 256–258):

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

Մշակութային զարգացումների միտումներով Նախիջևանը մոտ է Սյունիքին⁷⁰ և Վասպուրականին⁷¹, արտաքին կապերում՝ գերիշխում է իրանական ուղղությունը⁷²:

Այսպիսով, Նախիջևանում առկա են այնպիսի մշակութային առանձնահատկություններ, որոնք տարածքը սահմանում են մի կողմից որպես կապող օղակ Վան, Ումիա և Սևան լճերի միջև ընկած շրջանների համար, մյուս կողմից՝ մի տեսակ, որպես «կոնտակտային գոտի», Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում: Զարմանալի է, որ այս՝ միջնադարում հստակ տեսանելի առանձ-

⁷⁰ Սյունիքի հետ հաղորդակցությունը միջնադարյան և նոր շրջանի աղբյուրներում վկայված է մի քանի ուղղություններով. ա. Արաքսի երկայնքով (այս ճանապարհի գոյության մասին հին շրջանում կարելի է եզրակացնել Սեբեոսի մի ակնարկից. գրելով արաբական արշավանքի մասին, նա Նախիջևանը և Խրամ քաղաքը նշում է Աղվանից աշխարհից հետո (**Սեբեոս**, ԽԳ): Ճանապարհի այլ հիշատակումների համար հմմտ. **Աբրահամ Կրետացի**, XXII, 10–25, XLII, 1–20, XLVIII, 5–20: **Voyages** 1730, 120–130: **Никитин** 1882, 130–132: **Rubruk** 1900, 266–273: **Манандян** 1954, 202: Այս ճանապարհը, որի վրա, ի դեպ գտնվում էին նաև Կողբի աղի հանքերը, ամենայն հավանականությամբ, շարունակվում էր դեպի արևմուտք՝ Կաղզվան (**Вейденбаум** 1888, 413), ք. դեպի Վայոց Ձոր (**Евеецкий** 1835, 200: **Տէր-Ավետիքեան** 1904, 96՝ Մարտիրոս-Նախիջևան ճանապարհով), գ. դեպի Շաղատ և Անգեղակոթ (ըստ՝ **Հասրաթյան** 1985, 70): Հարժիս- Բազարչայ (**Բարխուդարյան** 1960, 81): Թաշ Բուրուն-Արաքսի հովիտ-Նախիջևան ճանապարհի համար հմմտ. **Ղեւոնդ**, Ը: Երնջակ-Արարատի լանջեր ճանապարհի համար տե՛ս **Брун** 1867, 48: **Դավիթ Բաղիշեցի** 1956, 350: **Պարրոտ** 1990, 81–84: **Евеецкий** 1835, 200: **Шопен** 1852, 318: **Колубакин** 1906, 22 карта N 6):

⁷¹ Չի բացառվում, որ Վան և Նախիջևան տեղանունների վան տեղանվանական բաղադրիչը կարող է նույն արմատին հանգել և դրանով իսկ վկայել այդ շրջանների միջև առկա հնագույն լուրջ առնչությունների մասին՝ թերևս ուրարտական շրջանում, զուցե և ավելի վաղ: Չմոռանանք, որ Նախիջևանը կարևորագույն խաչմերուկ էր, որը կապում էր Վասպուրականը Այրարատին (հմմտ. **Փավստոս Բուզանդ**, ԾԵ): Նախիջևանից՝ Արարատյան դաշտ ճանապարհի մասին (Նախիջևան-Ղարաբաղ-Շարուր-Սադարակ-Վեդի) տե՛ս՝ **Զաքարիա Ազուլեցի**, § 1: Այս ճանապարհին միանում էր նաև Գեղարքունիքից՝ Սելիմի լեռնանցքով, Վայոց Ձորի Աղավնաձոր գյուղով դեպի Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհը (**Տէր-Ավետիքեան** 1905, 66):

⁷² Իրանական աշխարհի հետ կապը կարող էր իրականացվել ինչպես Սյունիքով, այնպես էլ անմիջականորեն (հմմտ. **Ղեւոնդ**, Բ) Արաքսի գետնանցումով, Զուլայի մոտ, որը գործում էր հնագույն ժամանակներից մինչև միջնադար և նոր շրջան (**Ղազար Փարպեցի** 1895, Գ, ԿԷ: **Անանիա Շիրակացի** 1979, 313: **Երեմյան** 1963, 41: **Հակոբյան** 1960, 126, 176: Հմմտ. **Մաթևոսյան**, **Մարաբյան** 2000, 124: **Աբրահամ Կրետացի** XXII, 10–25: **Никитин** 1882, 130, 139: **Տէր-Ավետիսյան** 2010, 122): Ատրպատական-Որդվատ (Օրդուբադ)-Գողթ ճանապարհի մասին խոսում է Ստեփանոս Օրբելյանը՝ նկարագրելով Ս. Բարդուղիմեոսի քարոզչության ճանապարհը, ինչպես նաև հեթանոսների փախուստը Գողթից Պարսկաստան (**Ստեփանոս Օրբելյան**, Զ, ԺԵ):

նահատկությունն իր արմատներով գնում է բրոնզի դար: Բայց և ակնհայտ է, որ Նախիջևանի աշխարհագրական դիրքն էր թելադրում այս տարածքին վերապահված դերը լեռնաշխարհի պատմության ընթացքում՝ որպես մի կողմից կամուրջ, մյուս կողմից՝ բաժանարար: Հիշյալ առանձնահատկությունները Նախիջևանը առանձնացրել են որպես մշակութային ինովացիաների մի կարևոր օջախ: Այս իմաստով տարածքի յուրահատկություններից է եղել նաև այն, որ Նախիջևանը մշտապես եղել է քաղաքագոյացող գործընթացների կենտրոն: Ի դեպ, Նախիջևանի այդ դերն արտահայտված է նաև հին առասպելներում, որոնցում Արարատի լանջին տարածվող այս գոտին ընկալվում է որպես մարդկության առաջին բնակավայր (ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ Նոյ Նահապետի նախնական իջևան⁷³):

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամ Կրետացի 1973, Պատմություն, քննական բնագիրը, ռուս. թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ն. Ղորղանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 300 էջ:

Այվազյան Ա. 1974, Նախնադարյան կայան Նախիջևանի ԻՍՍՀ հյուսիսում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, N 3, էջ 238–241:

Այվազյան Ա. 1976, Արբա և Ճահուկ բերդերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 9, էջ 87–95:

Այվազյան Ա. 1981, Նավասարի ժայռապատկերները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 2, էջ 45–53:

Այվազյան Ա. 1986, Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ), Երևան, «Հայաստան», 223 էջ:

Այվազյան Ա. 1987, Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երևան, «Հայաստան», 398 էջ:

Այվազյան Ա. 1990, Նախիջևան. գիրք հուշարձանաց, Երևան, «Անահիտ», 366 էջ:

Այվազյան Ա. 2007, Նախիջևան. գրական էսսեներ, հետազոտման ուղեգրություններ, Երևան, «Գասպրինտ», 696 էջ:

Անանիա Շիրակացի 1979, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 400 էջ:

Ավետիսյան Հ., Բոբոխյան Ա. 2008, Ուրարտուի հնագիտություն, Երևան, «Բավիղ», 233 էջ:

⁷³ Ղանալանյան 1969, 157: Ինճիճեան 1822, 217:

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

Արեշյան Գ. 1991, Ադաբլուրի պեղումները, 1989–1990 թթ., Տիրացյան Գ. (խմբ.), ՀՀ-ում Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 5–7:

Բարխուդարյան Ս. (կազմ.) 1960, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 240 էջ:

Գնունի Ա. 2001, Վաղ բրոնզի ավարտական փուլը Արաքսի միջին հոսանքում և Ուրմիա լճի ավազանում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի պատմամշակութային ավանդույթները և ժամանակակից զարգացումները, Երևան, «Իրանագիտության կովկասյան կենտրոն», էջ 3–6:

Գնունի Ա. 2014, Կերենը քաղաքակրթության խաչմերուկում, Հայագիտական հանդես, Երևան, N 2, էջ 149–167:

Դավիթ Բաղիշեցի 1956, Ժամանակագրություն, Մանր ժամանակագրություններ, կազմ. Վ. Հակոբյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 345–360:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 153 էջ:

Զաքարիա Ազուլեցի 1938, Օրագրություն, Երևան, ԱրմՖԱՆ հրատ., 198 էջ:

Թորոսյան Ռ. 1979, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 144 էջ:

Ինճիճեան Ղ. 1822, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, հ. 1, Վենետիկ, Ի տպարանի սրբոյն Ղազարի, 553 էջ:

Լալայեան Ե. 1906, Նախիջևանի ոստիկանութիւն կամ Նախճաւան, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, N XIII, էջ 199–226:

Իգումնով Վ., Կարապոյան Հ., Հմայակյան Ս. 1997, Օձասարի սեպագիր արձանագրությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, N 1, էջ 193–202:

Խանզադյան Է. Վ. 2003, Հայկական լեռնաշխարհի վիշապները, Մուրադյան Պ. (խմբ.), Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները. Հայագիտական միջազգային համաժողով, 2003 թ. սեպտեմբերի 15–20, Զեկուցումների դրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 35–36:

Կարազեռզեան Յ. 1998, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից տարածքներում), Երեւան, «Մագաղաթ» հրատ., 393 էջ:

Կարապոյան Հ. 2008, Նախիջևանի տարածքը ըստ ուրարտական աղբյուրների, Հուշարձան, N 2, Երևան, «Հուշարձան» հրատ., էջ 54–67:

Հակոբյան Թ. 1960, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 480 էջ:

Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 278:

Հնություններ 1893, Արարատ, N 2, Վաղարշապատ, էջ 552–559:

Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա.

Ղազար Փարպեցի 1895, Հայոց Պատմությունը և Վահան Մամիկոնեանին գրած թուղթը, թարգմ. Մ. քին. Տէր-Պետրոսեանց, Ալեքսանդրապոլ, Ա. Մալխասյանցի տպ., 524 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Ղետնդ 1887, Պատմություն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, ի տպ. Ն. Սկորոխոդովի, 203 էջ:

Մաթևոսյան Ա., Մարաբյան Ս. 2000, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., 256 էջ:

Մանանդյան Հ. 1936, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, Մելքոնյան ֆոնդ, 276 էջ:

Մովսես Խորենացի 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 420 էջ:

Պարրոտ Ֆ. 1990, Դորպատից՝ Արարատ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 110 էջ:

Սեբեոս 1939, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, աշխ. Ստ. Մալխասեանցի, Երևան, ԱրմՖԱՆ, 217 էջ:

Սիմոնյան Հ. 2008, Շենգավթի դամբարանադաշտը, Հին Հայաստանի մշակույթը, պր. XIV, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 81–94:

Սիմոնյան Հ. 2013, Շենգավթի շարքային բնակավայր, թե՛ վաղ քաղաք, Հուշարձան, N Ը, Երևան, «Հուշարձան» հրատ., էջ 5–53:

Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Գնունի Ա. 2006, Ցուցադրվող նյութերի ցանկ, Կերենի դամբարանադաշտ, Արցախի և ազատագրված շրջանների 1990–2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, «Հուշարձան» հրատ., էջ 22–43:

Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ա. Արահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 613 էջ:

Տեր-Ավետիսյան Ս. 2010, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, «Գիտություն», 495 էջ:

Տեր-Ավետիքեան Մ. 1905, Դարալագեազ կամ Վայոց Ձոր, Մուրճ, N 2–3, էջ 66–73:

Տեր-Ավետիքեան Մ. 1904, Դարալագեազ կամ Վայոց Ձոր, Մուրճ, N 12, էջ 96–106:

Փավստոս Բուզանդ 1987, Հայոց պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 455 էջ:

Абидулаев О. 1982, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, «Элм», 315 с.

Авшарова И. 2010, Вишاپотипные памятники Азербайджана, Гамбашидзе Г. (ред.), Археология, этнология, фольклористика Кавказа, Тбилиси, «Меридиани», с. 328–329.

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

- Алекперов А.** 1937, Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, Советская археология, Москва, N IV, с. 249–263.
- Алекперов А.** 1960, Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, изд-во АН АзССР, 249 с.
- Алекперов А.** 1994, Терракота древнего Азербайджана, Баку, «Элм», 118 с.
- Алиев В.Г.** 1976, Наскальные изображения Гемигаи, Краткие сообщения Института археологии, Москва, т. 146, с. 50–52.
- Алиев В.** 1972, Археологические исследования на территории Нахичеванской АССР, Нариманов И. (ред.), Материалы к сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в СССР, Тезисы докладов археологов Аз. ССР, Баку, «Элм», с. 14–15.
- Алиев В.** 1984, Древние соляные копи в Нахичевани, Известия АН Аз ССР, N 4, с. 79–87 (на азерб. языке).
- Алиев В., Аллахвердиев С.** 1992, Фархад-еви, Материалы научной конференции, посвященной последним итогам археологической и этнографической наук в Азербайджане, Баку, «Элм», с. 79–82 (на азерб. языке).
- Алиев В., Ашуров А.** 1984, Раскопки в Кюль-тепе-2 в 1979 г., Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1979, «Элм», с. 15–18.
- Алиев В., Ибрагимов Б.** 1979, Археологические исследования 1976 г. в Нахичеванской АССР, Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1976, Баку, «Элм», с. 5–8.
- Алиев В., Сеидов А., Ашуров А.** 1986, Археологические исследования культурного слоя эпохи ранней бронзы Кюль-тепе II, Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1985, Баку, «Элм», с. 10–12.
- Алиев В., Сеидов М.** 1973, Памятники Карабаглара эпохи бронзы и раннего железа, Нариманов И. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1972, Баку, «Элм», с. 8–9.
- Аракелян Б. Н.** 1982, Арташат I, Ереван, изд-во АН АрмССР, 68 с.
- Арутюнян Н.** 1985, Топонимика Урарту, Ереван, изд-во АН АрмССР, 308 с.
- Ахундов Д.** 1986, Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, Азербайджанское гос. изд., 317 с.
- Ашуров С.** 2004, Раннебронзовые курганы в Нахичеване, Апакидзе А. (ред.), Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Тбилиси, «Некери», с. 26.
- Ашуров С., Бадалов А.** 2004, Колумбарий, выявленный в Нахичеване, Апакидзе А. (ред.), Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Тбилиси, «Некери», с. 27.
- Бахшалиев В.** 1986, О находках металлических изделий в археологических памятниках Нахичевани, Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1985, Баку, «Элм», с. 36–37.

Бахшалиев В., Ашуров С., Марро К. 2009, Археологические работы на поселении Овчулар тепеси (2006–2008), Первые результаты и новые перспективы, Азербайджан – страна, связывающая Восток и Запад. Обмен знаниями и технологиями в период первой глобализации VII–IV тыс. до н. э., Баку, ДАИ-Берлин, с. 60–65.

Бахшалиев В., Рагимова М. 1986, Об одном типе медных сплавов из Нахичевани, Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1985, Баку, «Элм», с. 28–29.

Бахшалиев В., Риствет Л., Ашуров С. 2009, К хронологии куро-араксских памятников (по раскопкам Кюль-тепе II и Махта I в 2006 г.), Азербайджан – страна, связывающая Восток и Запад. Обмен знаниями и технологиями в период первой глобализации VII–IV тыс. до н.э., Баку, ДАИ-Берлин, с. 85–88.

Брун Ф. 1867, Путешествия Ивана Шильтбергера в Европе, Азии и Африке, Записки Императорского Новороссийского университета, т. 1, вып. 1–2, Одесса, типография Л. Нитче, 157 с.

Вейденбаум Е.Г. 1888, Путеводитель по Кавказу, С. Петербург, тип. канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 435 с.

Гакстгаузен А. 1857, Закавказский край, ч. 1, С. Петербург, типография Главного штаба Е.И.В. по военно-учебным заведениям, 215 с.

Джафарзаде И. М. 1956, Древнейший период истории Азербайджана, в кн.: Очерки по древней истории Азербайджана, Баку, изд-во АН Аз.ССР, с. 7–56.

Евецкий О. 1835, Статистическое описание Закавказского края, С. Петербург, типография Штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 308 с.

Желиховская В. 1898, Кавказ и Закавказье, Москва, издание И. Банникова, 120 с.

Ивановский А. 1911, По Закавказью. Материалы по археологии Кавказа, т. VI, Москва, товарищество типографии А. Мамонтова, 195 с.

Исмаилов Г. 1981, Древние поселения междуречья Гуручай и Кенделенчай, Баку, «Элм», 65 с. (на азерб. яз.).

Коллекции Кавказского музея 1902, т. V. Археология, сост. гр. П. Уварова, Тифлис, типография канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 231 с.

Колюбакин Б. 1906, Русско-турецкая война на Кавказе и Малой Азии, ч. 1–2, С. Петербург, типо-литография А. Розена, 208 с.

Манандян Я. 1954, О торговле и городах Армении, Ереван, изд. Ереванского университета, 316 с.

Массон В. 1977, Типология древних городов и исторический процесс, в сб.: Массон В. (ред.), Древние города. Материалы к Всесоюзной конференции Средняя Азия и Казахстан в раннем средневековье, Ленинград, «Наука», с. 5–7.

Мелларт Дж. 1982, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, Москва, «Наука», 150 с.

Նախիջևանի պատմամշակութային նշանակությունը բրոնզի...

Мещанинов И. И. 1926, Краткие сведения о работе археологических экспедиций в Нагорный Карабах и Нахиджеванский край, Сообщения государственной академии истории материальной культуры, т. 1, Ленинград, тип. АИМК, с. 217–240.

Миллер А. 1926, Археологическое исследование в Нахичеванской республике летом 1926 г., Сообщения государственной академии истории материальной культуры, т. 1, Ленинград, тип. АИМК, с. 314–316.

Муравьев М. 1841, Грузия и Армения, С. Петербург, типография III отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 316 с.

Надеждин П. 1869, Природа и люди на Кавказе и за Кавказом, С. Петербург, типография В. Димакова, 417 с.

Надеждин П. 1901, Кавказский край: природа и люди, Тула, типография Влад. Ник. Соколова, 521 с.

Никитин К.А. 1882, Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. II, Тифлис, типография канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, с. 109–142.

Отчеты Археологической Комиссии за 1903 г., 1906, С. Петербург, типография главного управления уделов, с. 84–86.

Пиотровский Б. Б. 1959, Ванское царство, Москва, изд. Восточной литературы, 341 с.

Рагимова М. 2009, Появление металла и его влияние на социально-экономическую структуру общества, Азербайджан – страна, связывающая Восток и Запад. Обмен знаниями и технологиями в период первой глобализации VII–IV тыс. до н.э., Баку, ДАИ-Берлин, с. 92–96.

Спицин А. 1909, Некоторые Закавказские могильники, Известия археологической комиссии, вып. 29, С. Петербург, типография главного управления уделов, с. 3–17.

Сеидов М. 1986, Особенности поселений эпохи поздней бронзы и раннего железа на территории Нахичевани, Аббасов А. (ред.), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1985, Баку, «Элм», с. 32–33.

Шарден Л. 1902, Путешествие кавалера Шардена по Закавказью. Кавказский Вестник, т. 9, Тифлис, скоропечатня А. Мартиросянца, 301 с.

Шопен И. 1852, Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, С. Петербург, типография Императорской Академии Наук, 1232 с.

Эвлия Челеби 1883, Книга путешествий, Москва, «Наука», 250 с.

Bahşaliyev V. 1997, Archaeology of Nakhichevan, Istanbul, Arkeoloji ve sanat yayınları, 128 s.

Bakhshaliyev V., Marro C. 2009, The Archaeology of Nakhichevan: Ten Years of New Discoveries, Istanbul, Arkeoloji ve sanat yayınları, 118 p.

Belli O. 2007, Kars – Çıldır Gölü yakınında bulunan anıtsal taş balık heykeli, Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz, Kars Belediyesi Yayınları 21, İstanbul, s. 111–116.

Belli O., Bahşaliyev V. 2001, Nahçıvan bölgesi’nde orta ve son tunç çağı boya bezemeli, İstanbul, Arkeoloji ve sanat yayınları, 120 s.

Belli O., Sevin V. 1999, Archaeological Survey in Nakhichevan 1998, İstanbul, Arkeoloji ve sanat yayınları, 78 s.

de Montpereus D. 1840, Voyage autour du Caucase, t. IV, Paris, A. Pihan de la Forest, Imprimeur de la cour de cassation, 562 p.

Saint-Martin M.J. 1818, Memories historiques et géographques sur l’Arménie, t. 1, Paris, De l’imprimerie Royale, 448 p.

Tavernier J.B. 1678, Six Voyages of John Baptista Tavernier, London, Printed for R.L. and M.P., 658 p.

Hmayakyan S., Igumnov V., Karagyozyan H. 1996, An Urartian Cunieform Inscription from Ojasar-Ilandagh, Nakhichevan, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, N XXXVIII, p. 140–151.

Porter R. 1821, Travels in Georgia, Armenia and Ancient Babylonia, London, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 721 p.

Rubruk W. 1900, The Journey of William Rubruk to the Eastern Part of the World (1253–1255), London, Printed for the Hakluyt Society, 304 p.

Voyages 1730, Voyages d’un Missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie, en Barbarie, Paris, Chez J. Vincent, 647 p.

Xnkikyan O.S. 2002, Syunik during the Bronze and Iron Ages, Barrington, Mayreni Publishing, 258 p.

Zardaryan D. 2014, About Some Types of Decoration of the Chalcolithic Pottery, Gasparyan B., Arimura M. (ed.), Stone Age of Armenia, Kanazawa, Kanazawa University Press, p. 207–218.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАХИЧЕВАНА В ЭПОХУ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА

АВETИСЯН Г., ГНУНИ А., БОБОХЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Нахичеван, Армянское нагорье, ранний бронзовый век, средний бронзовый век, поздний бронзовый век, ранний железный век, Урарту.

Нахичеван – это горный регион с площадью ок. 6000 км², 75% территории которого находится на высоте 1000 м над уровнем моря и характеризуется сухим, аридным климатом.

Согласно археологическим данным, Нахичеван на протяжении тысячелетий развивался в едином контексте культур Армянского нагорья. В начале бронзового века Нахичеван являлся одним из самых важных очагов шенгавитской культуры. В среднем бронзовом веке регион представлял собой ту центральную область, где присутствовали почти все черты культур, характеризующихся производством расписной керамики. В позднем бронзовом и раннем железном веках здесь преобладал локальный вариант лчашен-мецаморской культуры, представленной циклопическими крепостями и черно-лощенной керамикой. В период Ванского царства Нахичеван служил мостом, соединяющим центральные районы этого государства с бассейном озера Севан. В Нахичеване нашли отражение такие типичные для Армянского нагорья уникальные культурные явления, как наскальные изображения и вишапы.

По основным чертам развития культур Нахичеван близок к Васпуракану и Сюнику. В плане внешних связей здесь доминирует иранское направление.

Таким образом, особенности культурного развития Нахичеванского региона делают его связующим звеном между регионами озер Ван, Урмия и Севан, с другой стороны, это своего рода «контактная зона» в центре Армянского нагорья.

THE CULTURAL AND HISTORICAL SIGNIFICANCE OF NAKHICHEVAN DURING THE BRONZE AND IRON AGES

AVETISYAN H., GNUNI A., BOBOKHYAN A.

Summary

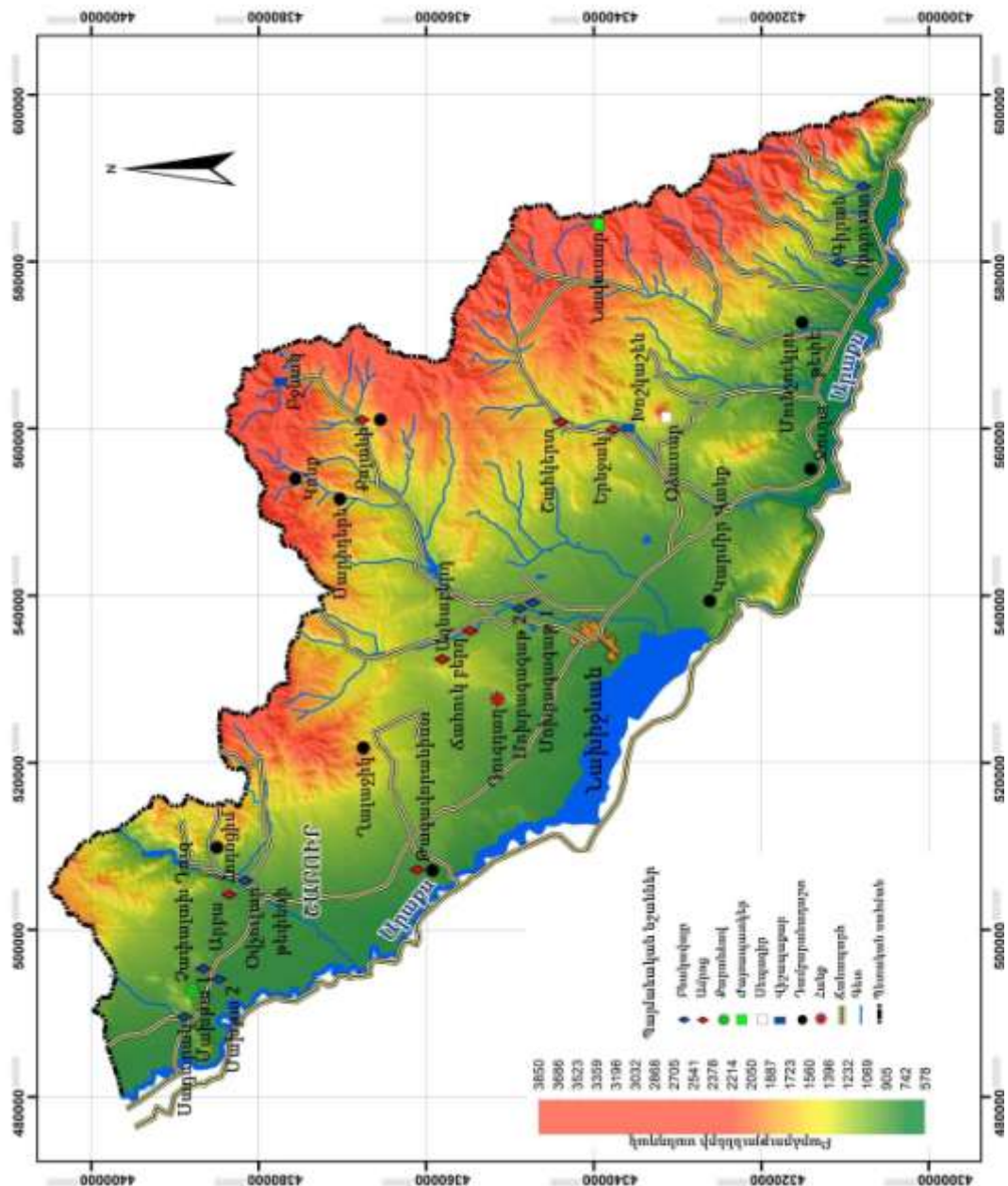
Key words: Nakhichevan, Armenian Highlands, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Early Iron Age, Urartu.

Nakhichevan is a mountainous region covering a territory of ca. 6000 km², 75% of which is located in an area of 1000 m above the sea level, being characterized by a very dry and arid climate. The present article addresses the significance of Nakhichevan during the Bronze and Iron Ages (mid 4th – mid 1st millennia BC), revealing the historical and cultural features of the area.

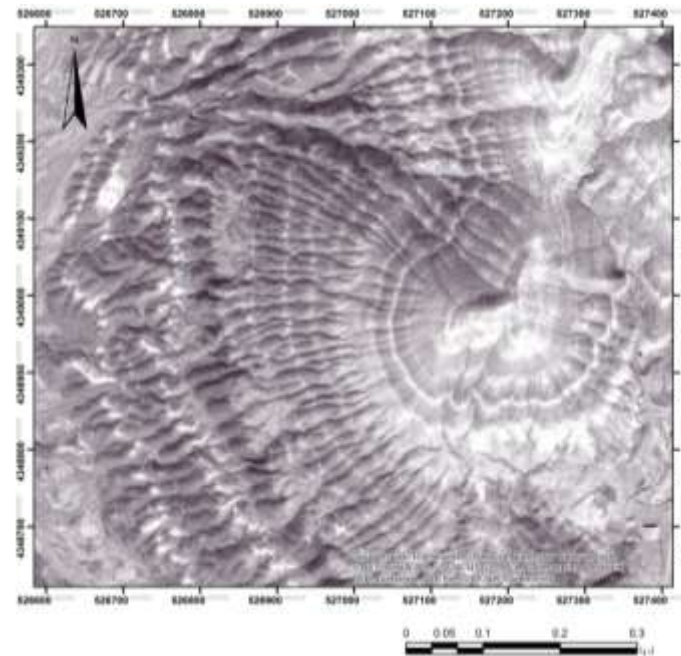
Archaeological data demonstrate that Nakhichevan has always been closely involved in developments typical of the Armenian Highlands. In the Early Bronze Age, Nakhichevan was one of the most important hearths of Shengavit culture. In the Middle Bronze Age, it is the central area where almost all the features of traditions characterized by painted pottery were united. In the Late Bronze and Early Iron Ages, the local version of the Lchashen-Metsamor culture characterized by cyclopean fortresses and black-polished pottery dominated here. During the period of the Van Kingdom Nakhichevan seemed to be a bridge, connecting the central regions of that state with the basin of Lake Sevan. Nakhichevan features unique cultural phenomena of the Armenian Highlands such as rock-carvings and dragon stones.

The main trends of cultural developments in Nakhichevan are particularly close to Vaspurakan and Syunik. From the point of view of international relations, the Iranian direction dominates here.

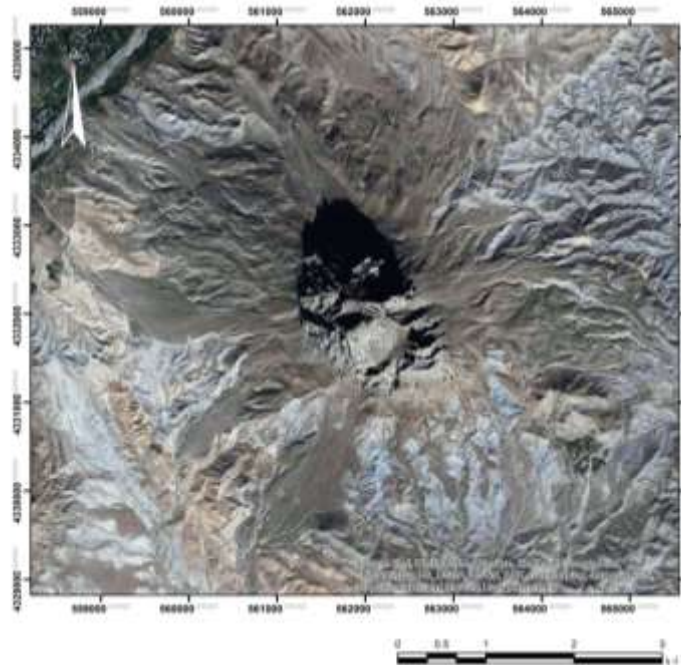
Thus, in Nakhichevan such cultural features are present that define it as a connecting link between the regions around the lakes Van, Umia and Sevan: on the other hand, it appears as a kind of “contact zone” in the heartland of the Armenian Highlands.

նկ. 1. Նախիջևանի լանդշաֆտը և բրոնզ-երկաթեդարյան հիմնական հուշարձանների բաշխվածությունը՝ ըստ թվային մոդելի (SRTM-DEM, կազմող՝ Հ. Դանիելյան)

նկ. 2. Գուղղաղը, օդային լուսանկար (ArcGIS Imagery, կազմող՝ Հ. Դանիելյան)

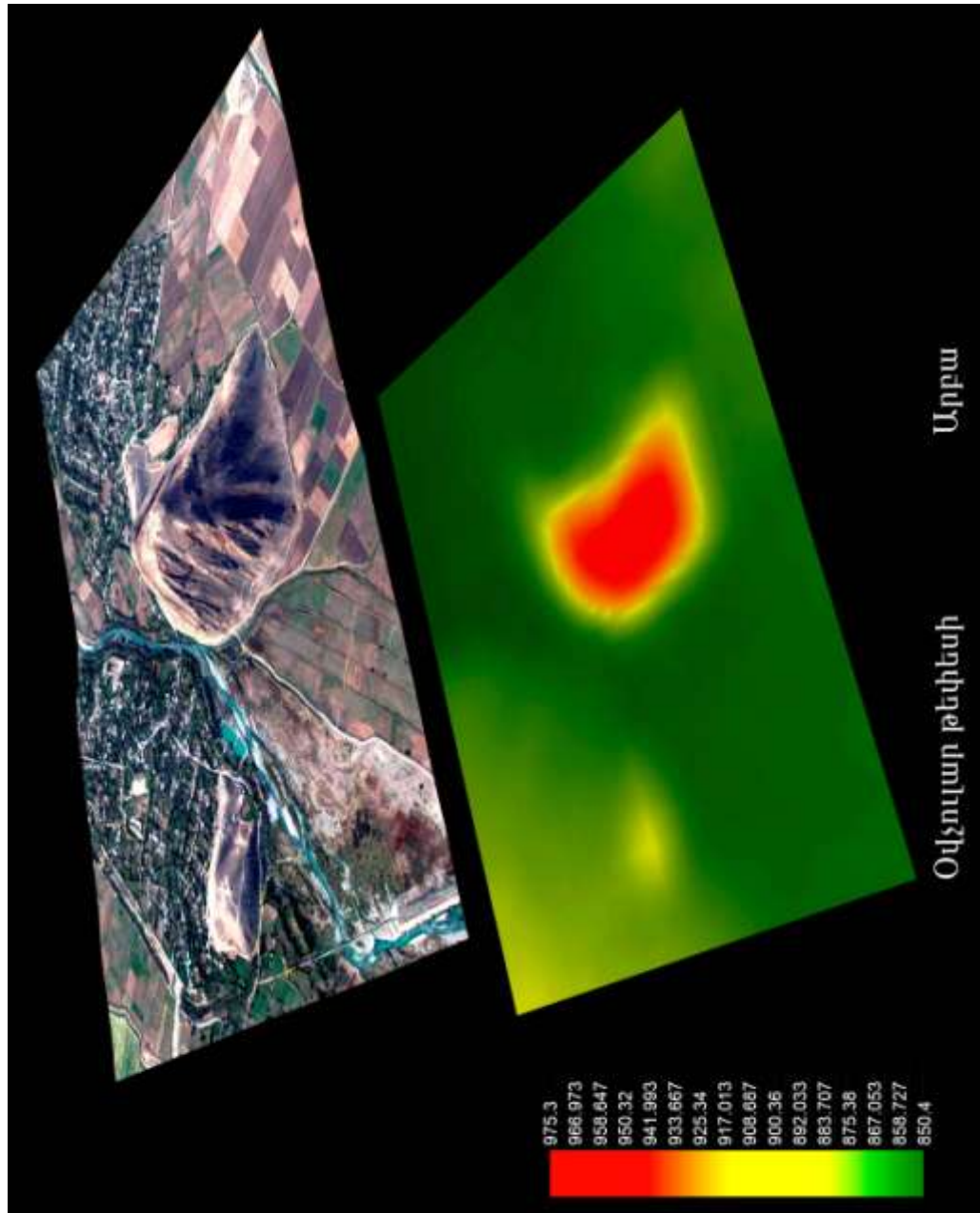
նկ. 3. Օձասարը, օդային լուսանկար (ArcGIS Imagery, կազմող՝ Հ. Դանիելյան)

նկ. 4. Արբա
հուշարձանը,
օդային լուսանկար
(ArcGIS Imagery,
կազմող՝
Հ. Դանիելյան)

նկ. 5. Օվշուկար
թեփեսի հուշարձանը,
օդային լուսանկար
(ArcGIS Imagery,
կազմող՝
Հ. Դանիելյան)

նկ. 6. Օվշուվար թեփեսի և Արբա հուշարձանների տիեզերքից արված լուսանկարը (ArcGIS Imagery) և թվային մոդելը (SRTM-DEM, կազմող՝ Հ. Դանիելյան)